

Светиева Анета (Скопје, Македонија)

ЗА ПРЕСЕЛБИТЕ НА БАЛКАНСКИТЕ МУСЛИМАНИ И ЗА НАШИНЦИТЕ – ТОРБЕШИ, ПОМАЦИ И ДРУГИ (ТУРЦИ) ВО ТУРЦИЈА

Апстракт: Голема популација од нашинци со исламска вера во дијаспората има во Турција. Оваа дијаспора настанала од економски и политички причини, особено во одредени кризни периоди на војни и прогони од територијата на етничка Македонија во 19 и почетокот на 20 век. Поразно е што во 50-тите и 60-тите години на 20 век, за време на ФНРЈ, се кренала голема миграција на нашинци со исламска вера кон Турција. Вистински колонии нашинци можеме да сретнеме во поголемите градови како Истанбул, Измир, Бурса итн., како и во помалите како Акисар, Маниса и други. Тие сè уште го зборуваат македонскиот мајчин јазик и ја негуваат својата култура во релативно затворен круг.

Клучни зборови: Македонија, Турција, Река, Пијанец, градители, занаети, дијаспора, нашинци, Торбеши, Помаци, Турци, исламизација, културен идентитет.

НА ПАТ ЗА ТУРЦИЈА ПРЕКУ МАКЕДОНИЈА

Се сеќавам живо кога имаше чудни случувања во центарот на Скопје во 1953–1955 година. Секојдневно гледав во километарски долгите редови во кои чекаа мажи облечени во износени темни алишта, многумина со црни шиени капи, стоејќи, клечејќи и седејќи на земја пред тогашниот Турски конзулат што се наоѓаше помеѓу големата станбена зграда каде што живееше моето семејство¹ и т.н. „Арапска куќа“ (денешен хотел „Јадран“). Некои тука и преспиваа. Знаев само дека се тоа „некои Турци“ кои чекаат дозвола да заминат во Турција. Кај скопјани не постоеше сознание кои се тие Турци, односно етнонимот се земаше здраво за готово. Овие луѓе ги гледав секојдневно, на улица, од прозорец и од балкон, со изразена детска љубопитност. Таа слика што предизвикуваше недефинирано чувство на „средба со непознатото“, опасност и страв остана вечно запишана во мојата меморија. Не треба посебно да се објаснува дека станува збор за масовните преселби на муслиманите од Југославија. Во таа маса најбројни беа локалните муслимани со турски, албански и македонски мајчин јазик, од Македонија.

¹ Тогаш на ул. VIII ударна бригада, број 12 зградата се сруши во земјотресот од 1963 година. На тоа место денес има паркинг.

Иако за проблемот на преселбите на муслиманите од Балканот пишувале многу автори од разни аспекти, а постојат и голем број извори, сепак овој проблем не е совладан до крај, и за тие настани постојано се појавуваат нови податоци. Сигурно е едно: преселбите на муслиманите спаѓаат во движења од масовен карактер во „темниот дел“ од балканската историја. Сликата постепено се вообличува благодарјќи на објавените истражувања на одреден број истражувачи кои, тргнувајќи од заедничките моменти на преселувањето, се насочиле кон следење на одделни групи од балканското население со исламска вера кои се поместувале во просторот синхронизирано со смалувањето на политичката карта на Турското Царство, особено по 1878 година². На тој пат, пократко или подолго престојувале во Македонија која имала функција на собирен центар на сите балкански муслимани, од кои еден добар дел не ја оствариле целта да заминат во Турција и засекогаш останале тука.

Миграцијата на балканските муслимани кон Турција и други земји од исламскиот свет претставува сложен процес кој се одвивал во времиња на војни, страдања и одмазда на „победниците“ над „победените“ од втората половина на 19 до средината на 20 век. Авторот Сафет Банџовиќ ја опишал оваа ситуација цитирајќи две реченици од воениот извештај на Л. Троцки: „Христијанските сојузници во оваа војна³ се покажаа како варвари и дивјаци спрема Турците. Прокламираните идеали со кои тргнаа во војна набрзо се претворија во обична кражба и разбојништво, во масакри на 'народите на Полумесечината' во интерес на 'културата' на Крстот“⁴.

Целиот процес на инцидентни или периодични преселувања временски изнесува приближно еден и половина век. Во масовните миграции по 1878 и 1912 година, што се движеле во насока на Турција⁵ и во други земји на исламскиот свет, учествувале и нашинците. Следните масовни преселби одново се поврзани со војни (1918), како и со т.н. меѓудржавни договори за размена на муслиманско и православно

² Марија Пандевска, Присилни миграции во Македонија 1875–1881, Мисла – ИНИ, Скопје 1993.

³ Се мисли на Првата балканска војна од 1912 г.

⁴ Safet Bandžović, Muslimani u Makedoniji i Prvi balkanski rat, Znakovi vremena, „Ibn Sina“, Naučno-istraživački institut, Sarajevo, 10 november 2006, 15, 16. Наведеното во текстот авторот го дава во фуснота 41: Ratni izveštaj Lava Trockog – balkanski ratovi 1912–13, стр. 174.

⁵ Мил. С. Филиповиќ, Етничке прилике у Јужној Србији, Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Скопље 1937, стр. 409; Александар Апостолов, Колонизација на мухаџирите во Македонија и растројството на чифчиските односи од крајот на XIX век до 1912 година, Гласник на ИНИ, IV, 1–2, Скопје 1960, стр. 113–138; Ејуп Мушовиќ, Југословенско исељеништво у Турској, Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 12, Београд 1981, стр. 65–76; Нина Сеферовиќ, Колонија херцеговачких муслимана у Кајзерију у Палестини. Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 12, Београд 1981, стр. 47–64.

население склучени меѓу Бугарија, Грција и Турција (Неј, 1919, и Лозана, 1923). Врз основа на тие договори, голем број балкански муслимани биле откорнати од своите родни места и како предмети преместувани во други културни ареали, присилени да го започнуваат животот од нула, доколку во меѓувреме успеале да останат живи. Во таа смисла резултатот од договорите бил удар и врз континуитетот на домородното македонско население со православна и муслиманска вера на територијата на цела Македонија, а особено на Егејска и Пиринска. Ништо подобро не поминале ни муслиманите од вардарскиот дел на Македонија. Во рамките на споменатите меѓудржавни договори спаѓа и Договорот меѓу Кралството Југославија и Турција околу „прашања од заеднички интерес“, потпишан во Анкара на 28 ноември 1933 година, како и сличните договори потпишани од владите на двете земји, кои не биле сите спроведувани доследно од страна на Кралството Југославија, а се однесувале на иселување на етнички Турци и други т.н. Турци – односно муслимани од територијата на тогашна Јужна Србија, или Вардарска Македонија⁶.

Во воените настани голем број муслимани од Балканот го изгубиле животот и имотот, голем број се повлекувале кон југот на Балканот, но сите не успеале да стигнат до Турција како ветена земја. Во тие војни цела етничка Македонија била воено поле, изложена на уништување од страна на војските на националистичките соседи и нивните европски ментори. Со оглед на освојувачкиот карактер на војните кои биле нечесно прикажувани како „ослободителни“, масовно страдало македонското население од двете главни конфесии. Истовремено, како резултат на војните, била во основа нарушена демографската слика на земјата. Според цитиран напис од весник од 1913 година⁷ „...во Скопје се слеал целиот оној свет од албанско население кое српската војска, продирајќи од север, го туркала пред себе и кое тука, барајќи спас, во голем дел ја нашло својата смрт“. Но, сепак, факт е дека исто така голем дел од тоа население тука го нашло својот спас. Во следните воени години по Првата светска војна, македонските муслимани – етнички Турци и други кои се идентификувале со тој етноним, меѓу кои најбројни биле локалните Торбеши, биле присилени на нови преселби и насилно „откорнати“ од своите родни места, согласно со националистичките идеи на Грција, Бугарија и Кралството Југославија за создавање „големи и чисти нации држави“. Овие „нации држави“ се остварувале на балкански начин, под силно влијание на поранешниот милет-систем каде конфесијата, во случајот националните православни цркви, го давале конечниот печат на идентитетот на нацијата. Во овој

⁶ Hikmet Öksüz – Ülkü Köksal, Emigration from Yugoslavia to Turkey (1923–1960), Turkish Review of Balkan Studies, Annual 2004–9, стр. 158, 159.

⁷ Safet Bandžović, Muslimani u Makedoniji i Prvi balkanski rat, Znakovi vremena, „Ibn Sina“, Naučno-istraživački institut, Sarajevo, 10 november 2006, 15, 16. Наведеното во текстот, авторот го дава во фуснота 28: „Radničke novine“, br. 223, Beograd, 22 oktobar 1913.

период, според службените бројки на српската администрација, се иселиле 300.000–400.000 муслимани од делот на Македонија во состав на Србија⁸.

Поразно е што во 50-тите и 60-тите години на 20 век, во услови на сопствена држава (ДФМ/НРМ), можеме да следиме голема миграција на исламизираното македонско население кон Турција. За разлика од некои автори кои речиси позитивно пишуваат за односот на тогашните македонски власти кон оние муслимани кои се иселувале во Турција, етнографските материјали, како и другите податоци кои се однесуваат на тоа прашање, зборуваат спротивно. Доколку вистината е на страната на народните кажувања, тешко може да се амнестира тогашната македонска власт која се пројавила во улога на извршител на обновените „стари“ договори на Кралството Југославија за иселување на југословенските муслимани – т.н. Турци, меѓу кои во Македонија најбројни биле локалните Торбеши и Помаци. Овој пат „традицијата на истерување муслимани“ ја продолжила ФНРЈ. Конкретниот Договор за слободна емиграција бил потпишан меѓу Југославија и Турција во 1952 година⁹. За муслиманите од другите југословенски републики и покраини оваа миграција била позната како „мухацирлак со престој“, а „се престојувало“ во НР Македонија која вршела функција на етапна станица. Самиот назив на Договорот („слободна емиграција“) не соодветствувал на реалната ситуација која ни најмалку не наликувала на слободна, туку, напротив, се одликувала со употреба на редица механизми за присилно иселување. Не е тешко да се одговори на прашањето зошто токму Македонија станала транзитен центар на мусиманското иселување во Турција, ако се знае дека конците вешто се влечеле од Белград – традиционалното место од кое се управувало со ова парче македонска земја, сега преку мимикриски прикриените партиски шефови со високи функции. Услов за добивање турско државјанство било претходно добивање отпис од југословенското државјанство. Македонската администрација ги спроведувала наредбите доследно и сервилно, што може да се заклучи врз основа на податоците за интервенциите за запирање на селидбите, што ги вршеле партиските раководители од редовите на југословенските муслимани, кај македонските органи. Одговорот што го добивале од највисоките македонски партиски раководители гласел дека тие ги испишуваат од југословенско државјанство само „правите Турци“ и никого друг!¹⁰ Од денешна гледна точка, јасно е дека станува збор за комплетна лага, добро партиски спакувана. Во таа смисла, многу е тешко да се поверува дека

⁸ Hikmet Öksüz – Ülkü Köksal, Emigration from Yugoslavia to Turkey (1923–1960), Turkish Review of Balkan Studies, Annual 2004–9, стр. 159.

⁹ Hikmet Öksüz – Ülkü Köksal, Emigration from Yugoslavia to Turkey (1923–1960), Turkish Review of Balkan Studies, Annual 2004–9, стр. 172, 173.

¹⁰ Safet Bandžović, Bošnjački muhadžiri u Makedoniji krajem XIX i tokom XX stoljeća, Almanah, 21–22, Podgorica 2003, стр. 193, 194.

некој од тие македонски раководители бил загрижен за селидбата на домородното муслиманско население со македонски мајчин јазик, како што се обидуваат да нè уверат некои автори на конкретни статии на оваа тема¹¹. Патот за Турција преку Македонија се интензивирал и по 1958 година кога во другите републики и покраини иселувањето било отежнато поради административните забрани што претходно ги издала владата на Србија под притисок на партиските раководители од редовите на југословенските муслимани, како и поради поголемите административни процедури и време на чекање. Но затоа „македонската врата“ и натаму останувала отворена. Првичните, нешто построги административни процедури на релација македонска власт – Турски конзулат набрзо биле заменети со други – многу полиберални. Било доволно да се пристигне во Македонија, и доселениците да дадат изјава дека се „прави Турци“ како услов да добијат отпис од југословенското државјанство и да заминат за Турција. Оваа миграција со намален интензитет продолжила и во наредните години. Една од придружните последици на миграцијата на етничките Турци, Торбешите и другите муслимани од Македонија кои емигрирале во Турција, чиј број изнесувал 127.000 лица¹², бил значајниот број од 20.440 лица – доселеници од Косово, Санџак, Босна и Херцеговина, Црна Гора и јужна Србија, од кои значителен број се откажале од заминување во Турција и се населиле во македонските села и градови. Од вкупно доселените 20.440 муслимани од други републики и покраини во ФНРЈ – најмногу биле етнички Албанци (10.643) и Бошњаци од Санџак (5.276). Освен овој број доселени, дополнително во Скопје и Скопско се доселиле уште 8.347 муслимани, според цитирани податоци од евиденцијата на Државниот секретаријат за внатрешни работи на НРМ¹³. Со оваа бројка вкупниот број доселени муслимани од ФНРЈ во Македонија изнесувал 28.787. Помал дел од доселените лица сепак се иселиле во Турција, но тоа не го намалило приливот на муслимански доселеници во НР Македонија кој во педесеттите години на 20 век постојано се зголемувал¹⁴. Доселениците се стационаирале во полупразните или празните турски и торбешки села, како и по градовите низ Република Македонија.

Независно од начините на кои заминале нашинците и етничките Турци од Македонија, со притисоци или доброволно, соодносот на етничките заедници се променил на штета на македонското население со македонски мајчин јазик од двете конфесии. Во пописите од критичниот

¹¹ Борче Илиевски, Политички, економски и просветни аспекти на иселувањето на турско население од Македонија во педесеттите години на XX век, Историја, бр. 1–2, Скопје 2007, стр. 49–62; Глигор Тодоровски, Демографските процеси во Македонија предизвикани од иселувањето на Турци во педесеттите години, Гласник на ИНИ, год. 41, бр. 1–2, Скопје 1997, стр. 64.

¹² Истото, стр. 68.

¹³ Истото, стр. 76.

¹⁴ Истото.

период 1953–1971, тие промени се видливи кај припадниците на групите/заедниците со исламска вера. На ниво на целата земја може да се види како „се топи“ бројот на Турците кој претходно бил еноормно зголемен поради тоа што „да се биде прав Турчин“ бил услов за иселување. Статистичкиот преглед по општини, градови и населени места ја потврдува оваа појава. Како пример може да се земе општина Битола каде од 13.938 Турци во 1953 година, во 1971 останале само 3.904¹⁵. Можеби сликата што ја дава пописот не е до крај реална од етнолошка гледна точка, затоа што во истиот период се појавува тенденција за декларирање на дел од етничките Албанци кои претходно се изјаснувале како Турци. Примерот со општина Битола не може да го прикаже тоа на задоволителен начин, бидејќи во истото време (1953 г.) бројот на Албанците од 2.476 релативно малку се зголемил во 1971 г. и изнесувал 3.221. За таа појава покарактеристичен е примерот со општина Куманово, каде што Албанците од бројка 5.416 во 1953 година пораснале на 28.418 во 1971 година, а Турците од бројка 19.487 во 1953 година се намалиле на 5.072 во 1971 година. Секако, во конкретниот случај не станува збор само за промена на етнотимот туку и за реално помасовно доселување на Албанци од Косово во периодот 1952–1970. Оваа ситуација покажува дека една од целите на Белград била Србија, особено јужниот дел, со Косово, Метохија и Санџак, како посебно важни територии за српската државотворна историја, да се исчистат од Албанци и други муслимани на тој начин што – етапно или стационарно – ќе се насочат во Македонија како познат балкански „собирен центар“. Но, набргу, лекцијата по етничко чистење ја научија и Албанците, така што сега други можат да учат од нив како се создава етнички чиста територија со користење цела лепеза на стари и нови, сурови и префинети техники на истребување на несаканите.

ДОСЕЛУВАЊЕ ВО ТУРЦИЈА И ЖИВОТ СО СПОМЕНИ ЗА МЕМЛЕКЕТ¹⁶

Балканските муслимани кои заминале за Турција се обидуваале со натчовечки сили да се изборат „за место под сонцето“ во новата татковина. Сите миграции, а особено последната, произвеле големи колонии исламизирани Македонци, кои сè уште го зборуваат македонскиот мајчин јазик и ја негуваат својата култура, макар и во затворен круг. Компактни маала доселеници од Македонија можеме да сретнеме во поголемите градови како Истанбул, Измир, Бурса итн., како и во помалите како

¹⁵ Попис на населението и становите, 1971 год. Население по народност во СР Македонија – по општини, градови и населби, Статистички преглед 42, Републички завод за статистика, Скопје 1973, стр. 10.

¹⁶ Abdulah Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1985, s.v. memlëće, memlëke, memlëket m (ar.) – (земја, роден крај).

Акисар, Маниса итн.¹⁷. Кога зборуваме за културниот идентитет на нашинците¹⁸ (Торбеши, Помаци и други Турци¹⁹ со мајчин македонски јазик и исламска вера), сликата не би била заокружена доколку не ги прикажеме овие нивни заедници во дијаспората, нивниот однос кон општеството на новата татковина Турција и нивните врски со виртуелниот и реалниот роден крај во Македонија²⁰.

Од гледна точка на етнологијата и социокултурната антропологија, значајни се индивидуалните живи етнографски искази на учесниците, како и усната семејна и колективна историја на преселниците, различните форми на современ урбан и рурален фолклор, каде што посебно место ѝ припаѓа на усната нарација за случки, покрупни настани или автобиографски сеќавања. Оваа етнографска нарација за селидбите во одделни елементи се совпаѓа со податоците од литературата и изворите, но во исто време, голем број податоци изгледаат автономно и многу пати зборуваат спротивно од некои службени архивски податоци, а во таа смисла и спротивно на некои научни толкувања на настаните кои се засновуваат на тој вид извори. Со сигурност може да се заклучи дека селидбите сè уште се приоритетна тема во раскажувањата на нашинците во Турција иако се работи за настани од пред повеќе од половина век.

Меѓу првите прашања што им ги поставувавме на нашинците беше прашањето за нивните причини за иселувањето. Добивавме неколку различни одговори. Најчесто: „...не знам, сите одеа и ние тргнавме“, потоа: „На Лазо арни му бевме во борбата, а после не му чиневме па ни ги зема стадата“²¹, или: „...забранија жените да носат златници на носијата“, или:

¹⁷ Сопствени теренски истражувања во Турција во 80-тите години на 20 век.

¹⁸ Македонскиот народ од сите делови на етничка Македонија и во дијаспората го употребува етнонимот НАШИНЦИ за означување на самите себе, без оглед на конфесијата. Терминот буквално означува припадност на одреден род, народ или група, луѓе од одредено село, населба, град, етнички предел, регион или земја, а притоа секогаш станува збор за луѓе кои зборуваат ист македонски јазик, имаат исти или слични обичаи, погледи на живот и народна култура.

¹⁹ Домашното население кое преминало во ислам било идентификувано со повеќе етноними и егзоними од кои голем број биле со потсмешлива конотација што имало за цел да ги истакне етничките, верските и културните граници меѓу соседните ендогамни и верски групи. Најприфатливи етноним за исламизираните од Македонија во турскиот период и непосредно потоа бил Турчин/Турци, како можност за идентификација со турската муслиманска држава или според народното мислење дека „Турчин е еднакво на муслиман и обратно“. Истиот етноним го прифаќале како свое етничко име и голем број Албанци муслимани од Македонија, како и Роми и други муслимани. Тој етноним бил истовремено и егзоним кој го добивале од нивните соседи, православните Македонци.

²⁰ Тие беа предмет на моето истражување во 1984 и 1987 година, за што во оваа прилика искрено им благодарам на срдечниот прием.

²¹ Се однесува на Лазар Колишевски, тогашен генерален секретар на Комунистичката партија на Македонија.

„...ги одбулија жените насила“²² и сл. Кратките и недоволно јасни одговори покажуваа дека прашањето за нив е крајно непријатно. Сепак кратките одговори го допираа клучното прашање за причините на иселувањето. Според директни и индиректни податоци од литературата и според кажувањата на информаторите од Македонија и од Турција, може да се заклучи дека постоеле неколку причини, меѓу кои една од најважните бил односот на тогашната народна власт. Од однесувањето на власта може да се заклучи дека ставот на штотуку конституираната федеративна држава НР Македонија кон овие често пати беспричински иселувања бил крајно недефиниран, така што многумина од иселените и денес на некој начин обвинуваат дека биле запоставени па дури и поттикнувани на иселување.

Наспроти државните архивски документи кои зборуваат за слободно иселување, загарантирани права на различните по вера и националност и сл., етнографските материјали ја прикажуваат ситуацијата во друга светлина. Така на пример, од двете страни, македонската и торбешката/турската, се потврдува дека, по „ослободувањето“ 1944/45, постепено почнала да се јавува недоверба, иако одреден број лица од тоа турско население биле во партизанските редови, а некои села, како на пример селото Горно Врановци, биле важни пунктови на борбата и администрацијата по ослободувањето. Дека во тоа време „народната власт“ немала некој став по прашањето на нашинците/Турците се потврдува со елементи од говорот на Лазар Колишевски во врска со иселувањето, во 1954 година, каде меѓудругото изјавил: „...најпосле чувството до кој степен еден дел од турското малцинство ја сфатило нашата заедница како своја, бидејќи тоа малцинство е сепак турско, припадник на една одредена нација...“. Така почнало да се тркала иницијалното камче од кое настанала идната преселничка лавина што се зголемувала од година во година. Недовербата била и причина поради која македонските муслимани со македонски мајчин јазик ја прифатиле исфрлената парола „Сите Турци во Турција“. Паралелно со манифестните и латентните притисоци што се вршеле за иселување на муслиманите, постоеле и лични мотиви, така што причините биле очигледно сложени и претставувале резултат на повеќе фактори. Етнографските искажувања покажуваат дека одлучувачките фактори за селидбите се менувале во зависност од аголот на индивидуалното гледање на случувањата. Во таа смисла, се чини дека не се доволно и детално проучени економските фактори на иселувањето од гледна точка на учесниците во селидбите. Така на пример, според еден информатор во поодмината возраст кој добро се сеќава на селидбите²³, во заднината на етничкото непријателство кое се создавало 1950-тите години стоеле материјални интереси на поединци, кои затскриено од јавноста се

²² Поврзано со забраната за покривање на лицето и телото кај муслиманските жени.

²³ Муцаид Асимов, наставник по турски јазик на ИЕА, етнички Турчин од Битола, сега во пензија.

збогатувале од купување и препродажба на имотите на нашинците муслимани и на етничките Турци. Имено, значаен број од етничките Турци и нашинци муслимани ги продавале имотите набрзина и евтино, практично „во движење“. Други биле присилени да ги напуштат имотите и куќите без надоместок. Продажбата се вршела на приватни лица така што учеството на задругите и државата до 1956 година било минимално или никакво²⁴. Во тие услови вешти поединци можеле да дојдат до вреден недвижен и движен имот со купување или со замена на злато за девизи. Истовремено имало строги царински контроли за иселениците и било казниво да се пренесуваат преку граница девизи, злато, накит и сл. преку дозволеното со закон. Од тоа време се сеќавањата и кажувањата на информаторите, како се снаоѓале за да пренесат во Турција барем дел од непријавеното богатство во златници, со сошивање во некои предмети од домашно производство. Така на пример, жените ги „втркајувале“ доларите во черги, а златниците ги криеле во домашен сапун и во потпетиците на наланите. Се раскажува за некој Турчин од Делчевско (Пијанец), кој ѝ го наполнил стомакот на кравата со златници и така ги пренесол преку граница. Бидејќи политиката на комунизмот, (односно псевдокомунизмот), била генерално против „богатите“, купувачите се ослободувале од „вишокот“ имоти со препродавање, а потоа ги претворале/„переле“ парите во „невидливо богатство“ или во легални инвестиции. Информаторот посочува дека главен извор на несреќата на Турците биле овие „трговци со турската мака“, кои, за да можат подолго време да се богатат, ја поттикнувале етничката и верската нетрпеливост меѓу населението. Оваа нетрпеливост почнала да се шири неконтролирано, што резултирало и со поединечни инциденти. Се чини дека веќе ретко кој размислувал каде е изворот на злато, како, зошто и каде почнало сè. Учесниците во инцидентите во секунда ги забравале добрите соседски односи, заемната соработка во чаршијата, во селото, во градските етнички мешани маала, баклавите и црвените велигденски јајца, заедничките детски игри итн. Зачестиле сурови тепачки меѓу децата и младината од градските македонски и турски маала во скоро сите македонски градови. Биле измислувани и специјални начини за пресметка со турските деца. Така на пример, кога Турчињата доаѓале кај „Градски циркус“ во Скопје за да купат карти, дебармаалци им се фалеле дека тие не купуваат карти, туку влегуваат внатре низ тајни дупки за провирање. Откако ќе ги убеделе дека и нив ќе ги протнат низ дупките, ги воделе на скришни места и таму ги претепувале. Сведок на една слична екстремна ситуација било едно скопско дете²⁵ кое заедно со децата од скопското Дебар-маало отишло да собира весници на Градскиот

²⁴ Борче Илиевски, Политички, економски и просветни аспекти на иселувањето на турско население од Македонија во педесеттите години на XX век, Историја, бр. 1–2, Скопје 2007, стр. 57.

²⁵ Благоја Левајковиќ, роден во с. Марино 1941 г., живее во Скопје, пензионер.

стадион²⁶. Тука се судриле со Турчињата од маалата преку реката Вардар кои стигнале пред нив и ги собрале весниците. Настапило трчање и бркање, но Турчињата избегале, освен едно. Тоа дете го фатиле и почнале безмилосно да го тепаат, да го клоцаат и да го газат²⁷. Во тој момент поминал човек во поодмината возраст и ги прашал зошто го тепаат детето. Кога слушнал дека е Турче, викнал: „Турчин е, а, – тогаш убиј го!“. Се разбира дека тоа не се случило, но и безмилосното тепање веќе било доволно лошо. Сепак, врз основа на овој пример не може да се генерализира дека инцидентите од овој вид биле македонско секојдневие бидејќи постоеле и сосема спротивни примери. Така на пример, во Пијанец (Делчевско)²⁸, тамошните Помаци/Турци заминале „со арно“ од родниот крај. Имотите евтино ги продавале на доселеници, Македонци христијани од планинските села, некои дури и ги подарувале на свои соседи или пријатели – Македонци, други едноставно ги напуштале²⁹. Новите христијански сопственици на поранешните помачки турски имоти, за возврат, покрај своето семејно име, го додавале и името или прекарот на Турчинот од кој го купиле/добиле/присвоиле имотот. Такви примери имало голем број, како Карасманец Борис³⁰, повеќе примери од село Вирче³¹ (Блажо Караџозо, Оцоглиите, Косте Оцата, Косте Јашаро³²) итн. До денес пријателствата се одржуваат кај „старите“ од родниот крај и во Турција и кај нивните потомци. Тие заемно се посетуваат и се почитуваат.

Освен поновите доселувања во 50-тите и 60-тите години на 20 век, нераскинлив дел од оваа „сага за преселувањето“ се претходните преселби, почнувајќи од доброволните поединечни и семејни во 19 век, па до присилните по 1878, Балканските војни и Првата светска војна. За време на нашата посета на нашинците во Турција, во 1984 и 1987 година, сè уште имаше живи старци/старици од преселбите во периодот околу 1924–1936 година кои раскажуваа за тие времиња. Остануваа недоволно познати само најстарите преселби од крајот на 19 и почетокот на 20 век. Меѓутоа, набргу се утврди дека тие случувања биле усно пренесувани и се одржале живи во меморијата на доселениците, во голем број семејни, групни, индивидуални, рурални и урбани биографски и етнографски нарации. Една од најважните улоги на старите доселеници била нивната пионерска мисија во торбешкото преселување во Турција, како и подготвеноста да ги прифатат новите доселеници и да им го олеснат кризниот премин од старата

²⁶ Весниците им ги продавале евтино на тогашните бакали за пакување на продукти, бидејќи по војната немало посебна хартија за таа намена.

²⁷ Сведокот на случката бил најмал во групата и уплашен стоел настрана гледајќи што се случува.

²⁸ Сопствени теренски истражувања во Пијанец, 1996 година.

²⁹ Истото, 1996 година.

³⁰ Селски прекар на Милчевски Борис од с. Стамер.

³¹ Според Димитар Узунски, учител од с. Тработивиште (1996).

³² Киро Илиевски од с. Вирче.

татковина во новата земја на престој. Тие биле базата за новите доселеници.

Кажувањата на нашинците (Торбешите, Помаците и другите Турци) потврдуваат дека тие се иселиле главно од економски и политички причини. Најстарите поединечни и семејни преселби произлегувале од сиромаштијата и несигурноста во родниот крај. Во таа смисла, еден дел од старите доселувања во 19 век претставуваат резултат на сезонски престој во Турција поради печалбарска работа, што со текот на времето се претворил во траен престој. Живо е преданието дека предци на денешните Турци од Македонија пешки доаѓале во Турција на печалба зимно време, од Митровден до Ѓурѓовден, затоа што климата го дозволувала тоа. Патот го совладувале во две етапи: најпрво оделе на печалба во Драма и Кавала и потоа од таму преминувале во Истанбул. Од Истанбул продолжувале во Измир, Маниса, Акисар, Бурса итн., сè до Анадолија. Печалбарите од западна Македонија и од Велешко работеле главно градежни работи. Било вообичаено овие печалбари да останат во Турција по пет, десет и преку десет години³³. Од тие времиња се зачувале семејни кажувања дека било вообичаено пред тргнување на печалба да се позајми една турска лира кај најбогатиот човек во родното село, со збор дека идната година ќе му бидат вратени две. Но тоа не било едноставно, па многумина останувале должни, а времето на печалбата се продолжувало. Печалбарите главно се враќале во своите родни места и по долги престои во Турција, сè до Балканските војни (1912–1913). Оттука натаму, причините за нивното заминување биле повеќе политички отколку економски. По Балканските војни биле исцртани границите на новите балкански држави со што се усложнило слободното движење на печалбарите. Во тој период одреден број од сезонските печалбари ги повлекле во Турција своите фамилии и трајно се населиле таму.

Нашинците доселени во Турција обезбедувале егзистенција најмногу со работа во градежништвото, бидејќи традиционално го владееле градителскиот занает во татковината, а го работеле и како сезонски печалбари³⁴. За предностите на занаетот сликовито зборува

³³ Сопствени теренски истражувања во Измир, Маниса и Акисар, Р Турција, 1984 и 1987 година, во рамките на меѓународниот проект „Фолклорот на Јуруците во Македонија и на иселениците од СР Македонија во Р Турција“. Партнерски страни: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, Скопје и Milli Folklor Arařtırma Dairesi, Ankara.

³⁴ Анета Светиева, Реканско-дебарската и велешката градежна традиција на иселениците од СР Македонија во Турција, ракопис, 19 стр., дел од комплетниот ракопис на македонско-турскиот проект „Фолклорот на Јуруците во Македонија и на иселениците од СР Македонија во Р. Турција“, подготвен за печат во 1988 година и никогаш необјавен.

кажувањето на Али Осман Купрулу³⁵, од село Водоврати, Велешко: „Еден од трите маџири дојден 1928 од село Водоврати праша: ’Ти во Водоврати шо работа работеше?’; ја му кажав: ’Бев мајстор, куќи праев, само тука мене кој ме познава...‘ – ’Чим си ти мајстор, ти си имал од злато белезица‘, вели“. На дојденците најмногу им помагале нивните роднини и пријатели кои во Турција веќе биле познати како добри градители. Оние новодојдени градители кои немале свои во Турција, често започнувале како помошници, затоа што не го знаеле јазикот. Од една автобиографска нарација на информаторот Ислам Аксу³⁶, дознаваме дека тој, иако мајстор во градежниот занает, во Турција започнал како помошник што носи малтер, затоа што не го знаел турскиот јазик. Во еден момент кога главниот мајстор и другите околу пладне заминале на вообичаената молитва, Аксу пројавил иницијатива и сам го завршил сидот со камен и цигла. Мајсторот бил изненаден од неговата работа и извикал: „земај чеканот и гради!“³⁷. Знаењето на градителскиот занает им помогнало побргу да си обезбедат покрив над главата. За таа цел, доселениците си помагале со заедничка работа. Кога некој ќе присоберел пари, доаѓале 5-6 мајстори земјаци и ја граделе куката за еден ден. Вториот ден ја работеле чатијата, третиот малтерисувањето итн. Заедно со доселениците муслимани од Бугарија солидарно работеле и на диви градби за доселеничките семејства. Куката ја започнувале на полноќ и до утрото ја завршувале до онаа фаза за да можат луѓето да се вселат и да почнат да живеат. Овој начин на градба, познат како геце конду³⁷, бил специфичен затоа што се работело по темница, така што градителите единствено можеле да се потпрат на чувството за допир и простор. За таа цел користеле конец и висок и постојано го мереле растојанието од конечот до сидот. Дури и во такви услови, успевале да подигнат прави сидови. Првите години не ги пуштале жените надвор од дома, но со текот на времето овие стеги почнале да попуштаат, па и жените почнале да работат во најблиските мануфактури и фабрики.

Во минатото и денес нашинците ги одржуваат врските со родниот крај. Тоа се однесува на старите иселеници и нивните потомци родени во Турција, а зборот мемлекет се изговара со многу емоции. Мемлекетот се отсликува во пејзажот и топонимите од приказните што ги раскажуваат и песните што ги пеат. Покрај фактот што во Турција пристигнале со одлука да станат прави Турци, некои внатрешни сили цврсто ги врзувале за родниот крај. Ако се земе предвид фактот дека во новата средина од сите страни биле на удар на турската култура, можеме да заклучиме дека

³⁵ Али Осман Купрулу (старо презиме: Алиов Амитов), роден 1919 г. во село Водоврати, Велешко, преселен 1956 г. Живее во Маниса. Професија: сидар. Податоци од Маниса, 1987 година.

³⁶ Ислам Аксу (старо презиме: Сељами), роден 1929 г. во село Жировница, преселен 1957 г. Живее во Маниса. Професија: сидар и претприемач на градежни работи (трговец). Податоци од Маниса, 1987 година.

³⁷ Значи ’ноќно сместување‘ – појаснување дадено од Муцаид Асимов.

инстинктивно се јавувал културен отпор или спротивно – се пројавувала подготвеност за прифаќање на елементи од турската култура. Во таа бездна меѓу две култури сигурно дека пропаднале многу културни вредности на нашинците, но на чудесен начин се зачувал обемен опус од народната култура во форма на верувања, обичаи, музички фолклор и усно народно творештво од стариот крај. Ако се знае дека долги години никој од државата Македонија не се интересирал за нив, се поставува прашањето дали тие свесно се држеле до својата култура и до својот идентитет или нивниот идентитет „се држел за нив“. За оваа состојба на позиционирање на две култури сликовито зборува Фатма Далгч од Мелница³⁸. Кажувајќи за обичајот една ноќ од обредните свадбени ноќи да се облекуваат во народната носија од стариот роден крај, вели: „Овдешните ни се смеет на руфетот. Ке се облечеш сè, па од горе мантилот, и таке...“ Сигурно не им било лесно да бидат исмеани, но тие сепак правеле и натаму „по свое“. Дека постоела свест за посебноста на народот и народната култура од Река, ни потврдува изјавата на еден друг соговорник, по потекло од село Болетин³⁹, која гласи: „Овдешните населеници мислеа дека слуги ќе им бидеме, а излезе обратно! ... Денеска **нашиот народ, ’од нашето корито’ од Река** – Жировница, Ростуше, Болетин, Видуше, Требиште, Јанче, Велебрдо, Скудриња – се специјалисти мајстори...“.

На чудесен начин родниот крај живее и во нивните имиња или презимиња. Се раскажува како, кога пристигнале, им било наложено да ги заменат старите презимиња со нови и за таа цел да одберат апстрактни, географски и други слични поими кои ќе бидат оформени така да звучат „по турски“. Доколку не можеле сами да одберат, им одбирале службениците задолжени за спроведување на постапката. Но, многумина сами си одбрале презимиња поврзани со родниот крај. Такви се: Балкан, Купрулу (од Велес), Ускупли (од Скопје), Аксу (топоним Бела Вода во село Жировница⁴⁰), Шар⁴¹ (кај доселени Торбеши – Горани), Дебрели (за доселени од Дебар/Дебарско), Вардар (по реката Вардар)⁴² и многу, многу други.

Исто така зачудува виталноста на македонскиот јазик во семејствата и на улица, во џагорот на маалата на доселениците од Македонија. Самите нашинци/Турци раскажуваат дека, кога стигнале во Турција, се судриле со проблемот на целосно непознавање на турскиот јазик, поради што доаѓало до недоразбирања, а некогаш и до комични ситуации. Прават шеги на своја сметка и раскажуваат најразлични

³⁸ Старо презиме Малоска. Забележано во Акисар, на 5. 4. 1987 година.

³⁹ Хаки Балкан (старо презиме Махмуди), роден 1915 г. во с. Болетин, западна Македонија. Забележано во Маниса, Турција, март 1987 година.

⁴⁰ Жерноница е оригинално име на селото. Сегашното име Жировница селото го добило за време на српската администрација во Македонија (1912–1940).

⁴¹ За Шар Планина.

⁴² Исто така и Цевад Џулиоски, од Дебар, запишал голем број презимиња од овој вид, на нашинци во Турција во 1986 година.

анегдоти во стилот „Турчин турски не знае“. Споменатиот информатор од село Болетин раскажува: „Еден Турчин мене ми вели: ’Треба да зборувате вие турски‘. ’Зошто, – велам јас – што ти смекава зборувањето?’ ’Мене не ми смекава, – вели – туку на децата ќе им смекава.‘ ’Добро, те разбрав, – велам – ама сега ти ќе ми дадеш одговор: кука кај што уопште не е употребувано турски јазик, децата се сега на Универзитетот?’“

Од друга страна, не се чувствуваат сите толку сигурни и горди како „народ од коритото на Река“. Некои однатре ги „гризе црвецот на сомневањето“ и потајно сè уште се прашуваат „кои сме, што сме“, иако живеат во Турција каде никој официјално не го доведува во прашање нивниот идентитет на Турци. Бидејќи му е својствено на секој човек да ги бара причините за појавите, меѓу нив постои едно распространето кажување дека нивните предци биле „прави Турци“ кога пристигнале („како освојувачи“) во Македонија, но таму го заборавиле турскиот јазик и не можеле да им го пренесат на потомците. Ова кажување може да се слушне и во Македонија кај исламизираните кои се декларираат како Турци, на пример во село Дебреште (Прилепско), Пласница (Долно Кичево)⁴³, во Скопска Торбешија и на други места. Ова народно кажување е прикажано и во една статија за релацијата религија – национален идентитет, при што акцентот е ставен на волјата на оние кои преферираат да бидат Турци, а истовремено не се дадени податоци за оние кои се декларираат како Торбеши и Македонци со македонски мајчин јазик и со исламска вера⁴⁴.

Сепак останува отворено прашањето кои се нашинците во Турција и дали имаат некоја свест за себе во смисла на посебен културен и етнички идентитет. Во моментот кога ќе помислите дека одговорот ви е на дофат на рака, се појавува нешто што ве враќа на почеток. Тоа е оној сомнеж што лебди во воздухот токму по прашањето „кои сме, што сме“. Не е ли тој сомнеж историски факт, плански произведуван за Македонците? Прашањето има потврден одговор, но последиците се тие што ги држат отворени сите можности за манипулации. Во таа смисла, разговорите водени со нашинците во Турција дополнително збунуваат. Пред директната средба очи в очи со нив, мислевме дека тие заминале во Турција со верување дека како муслимани не можеле да бидат ништо друго освен Турци. На прв поглед изгледа дека околу тоа прашање немале дилеми. Во прилог им оделе и законите во Турција „без малцинства“, кои имале за цел да го „цементираат“ тоа чувство. Скоро сите наши колеги етнички Турци – академски граѓани од Анкара, кои соработуваа со нас за време на теренските истражувања, отворено ни се потсмеваа и ја оспоруваа

⁴³ Панта Џамбазовски, Турци сме, ама турски не знаеме. Пласница и Преглово на раскреница (II), весник „Нова Македонија“, 9 јули 1994 година, сабота, стр. 4.

⁴⁴ Baskin Oran, Religious and National Identity Among the Balkan Muslim: A Comparative Study on Greece, Bulgaria, Macedonia and Kosovo.

<http://www.ceri-sciencespo.com/publica/cemot/text18/oran18.pdf> (4 декември 2008).

<http://www.ceri-sciencespo.com/publica/cemot/text18/oran18.pdf>

како бесмислена нашата државна политика на признавање разни малцинства. Во Турција и денес е ригорозен официјалниот државен став кон малцинствата, што се потврдува со податокот дека 80% од жителите на Турција се Турци⁴⁵. Разликата меѓу ставот на Турција и некои други балкански земји (Грција, Бугарија), кои водат агресивна политика и нетрпеливост кон различните од себе, е во тоа што турската имиграциона политика поттикнува добронамерен однос кон преселените колку и да се тие културно и етнички различни, сметајќи дека штом пристигнале во Турција со желба да станат „прави Турци“, тоа и ќе се оствари еден ден, ако не кај старите, тогаш кај новите генерации. Во Турција никој не им забранувал на нашинците во домашниот бит да зборуваат на својот јазик и да ги негуваат своите културни традиции, меѓутоа тука завршува приказната бидејќи секој обид за етничка диференцијација би паднал под удар на турските закони. Досега не е познат некаков обид во таа смисла, бидејќи тамошните Торбеши, Помаци и други заминале таму по своја волја за да бидат Турци и сметаат дека таа своја цел ја оствариле. Но, нели токму сега слушнавме дека барем еден дел од нив се „**нашиот народ, од нашето корито, од Река**“! Што да се мисли сега? Во историјата и во сегашноста многумина Македонци го доживеале сличното и биле распнати меѓу она што им „посадило“ други држави дека се и она што извирало од длабочината на нивната душа и им испраќало други сигнали. Тоа нè прави сите толку ранливи, подложни на манипулација и политизација на етничкиот идентитет. Во тој поглед нашинците со исламска вера исто така се изложени на искушенија, како во својата земја⁴⁶ и во соседството⁴⁷ така и надвор, во дијаспората.

За нас како истражувачи од Македонија беше фасцинантно што во одделни локанти⁴⁸ во предградијата на некои турски градови можевме да сретнеме средовечни и млади мажи кои пијат чај, кафе и играат шеш-беш, притоа зборувајќи на чист македонски јазик. Во цели градски маала се слуша македонскиот јазик, бидејќи кога доаѓале, се населувале групно, според родното место/предел од каде што доаѓале. Се доби впечаток дека и колегите од Анкара за прв пат се судрија со една друга, различна турска култура каде што животот во група и контактите со родниот крај ги

⁴⁵ <http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu/html> (2. 10. 2008).

⁴⁶ Анега Светиева, Политизација на етничкиот идентитет на Торбешите („нашинците“). Во: Огледало за „потчинетите“ и „понижените“ на Балканот, ЕтноАнтропозум, 4, ИЕА, Скопје 2004, стр. 50–74.

⁴⁷ Една иста етничка група нашинци/Торбеши, т.н. Горани од шарпланинскиот предел Гора, поделени со државна граница меѓу Албанија и Србија (сега Косово), во Албанија се Албанци, а во Србија беа (или дел сè уште се) Срби. Друг (поголем) дел од етничката група нашинци/Голобрдци од пределот Голо Брдо, во Албанија се Албанци. Двете споменати групи (Горани и Голобрдци) се со македонски мајчин јазик и исламска вера и го употребуваат алтернативниот етноним нашинци.

⁴⁸ Гостилници од традиционален ориентален тип.

забавиле процесите на асимилација⁴⁹. Во првите децении од доселувањето групите сè уште биле ендегамни. Можеби и немале друг излез, бидејќи и на другата страна, кај локалните Турци постоеле одредени отпори кон јазикот и културата на дојденците. Постепено започнал процес на турцизирање и воведување на турскиот како паралелен јазик во семејството и групата. Новите генерации, потомци на дојденците, веќе потешко го зборуваат македонскиот јазик, иако многумина го разбираат. Овие факти за постепено заборавување на еден од јазиците кај билингвалните семејства за сметка на официјалниот јазик би требало да значат дека е активен процесот на асимилација. До слични заклучоци од истражувањата на етничките процеси на доселениците Турци, Помаци и други нашинци во Турција дошла и д-р Галаба Паликрушева, која наведува дека: „...на основа на резултатите од нашите досегашни истражувања, можеме да заклучиме дека се започнати процесите на етничка интеграција на Торбешите со турскиот етнос, но тие сè уште се далеку од потполно слевање со него“⁵⁰. Во најново време дури се пројавува и акција за добивање двојно државјанство – македонско, покрај турското. Оваа иницијатива е засега „тивко сопрена“ од двете страни, но неизвесно е како ќе се развива⁵¹.

Согледувањето на етничката култура и статусот на нашинците наречени/самонаречени Турци во турското општество потврдува дека со етничките процеси човек никогаш не може да биде сигурен дека ќе се одвиваат до крај според одредени закономерности или според зацртаните програми и политики.

⁴⁹ Во овој факт можеби лежат причините што заедничкиот турско-македонски проект не беше објавен иако беше подготвен за објавување. Како да постоеше несигурност од турската страна во врска со политичките ефекти од неговата содржина. Од страна на Институтот за фолклор, како претставник на македонската страна, беше молкучки прифатена оваа ситуација, што може да се протолкува дека, поради некои причини (веројатно дневнополитички), им одговарала. Од овој проект произлегоа само неколку поединечни статии и учества на научни конференции што во никој случај не го одразуваат богатството на теренскиот материјал собран за време на истражувањето од неколку области, и тоа: етнологија, етномузикологија, народна книжевност и слободни разговори на разни теми, како и богат фонд фото и аудиоматеријали, сега во Архивот на ИФ „Марко Цепенков“, Скопје.

⁵⁰ Галаба Паликрушева, Процесите на етничките реструктурирања на Торбешите, помациите и другите во Република Турција како модел на реструктурирање на некои етнички заедници на Балканот, *Zbornik referata medunarodnog simpozijuma „Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi“*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 7 oktobar 1988, стр. 131–135. Авторката на статијата беше раководител и член на истражувачката екипа од македонска страна во споменатите истражувања 1984 и 1987 година.

⁵¹ Дневник (Интернет-издание): <http://star.dnevnik.com.mk/default.aspx?pbroj=2811&stID=59004> користено на 27.11.2008.